

УДК 323.21

Мордовець М. В., ДЗ «ПНПУ ім. К.Д. Ушинського»

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ТА ОСНОВНІ ФОРМИ

У статті представлено аналіз якості, динаміки та основних форм громадсько-політичної активності в Україні за часи незалежності. Показано зміни у формах громадсько-політичної активності на початку XXI століття. Розглянуто кількісні показники розвитку громадсько-політичних та профспілкових організацій, проаналізовані причини посилення використання неконвенційних форм політичної активності та особливості протестних настроїв в Україні.

Рівень та форми громадсько-політичної активності є результатом соціально-економічних та політичних відносин, що склалися в суспільстві. Останні роки в Україні очевидним є підвищення соціальної напруженості через економічну кризу та як наслідок – зростання протиріч в системі перерозподілу соціальних благ, підвищення рівня бідності (за даними ООН, він досяг 78 %), зростання розриву між крайніми соціальним прошарками, знищення середнього класу, посилення конфліктності усередині груп і поміж ними, підвищення психосоматичних розладів через проблеми самоусвідомлення особистістю свого місця в системі соціальної ієрархії. Знищення соціальної ніші середнього класу впливає на якість соціального запиту, рівень громадської культури та форми політичної активності.

Вищезазначені проблеми новітнього періоду розвитку суспільства накладаються на неподолані проблеми змінення стереотипів громадянської культури тоталітарного типу, коли активізм існує переважно у формах конвенційної політичної участі і використовує як засіб кар'єрного росту через демонстрацію політичної лояльності чи патріотизму. При цьому полярні соціальні групи – олігархічні та маргінальні – продовжують досягати своїх цілей, спираючись на державу. Перші – через намагання користуватися адміністративними ресурсами для поліпшення умов бізнесу; другі – через нездатність перебороти злиденність без допомоги держави і намагання наблизитися до соціального ліфту, який пов'язується з державно-олігархічною годівничкою.

Очікувана суспільством «нова культура громадянськості» має змінити стереотип, передбачивши існування антиінституційного активізму, що здійснює культурно-інформаційну війну – «акціонізм»

з репресивністю суспільно-політичних установ, створюючи механізм громадського аудиту над органами влади.

Широку теоретичну та методологічну базу для аналізу проблем громадсько-політичної активності представляють праці закордонних дослідників: Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля, Р. Кловарда, Р. Міллса, Л. Мілбрайта, Б. Барбера, Д. Ціммермана, Дж. Нагеля, Н. Ная, Р. Патнама, К. Пейтмен, С. Ліпсета та інші. Проблема політичної участі, форм громадської діяльності все більше привертає увагу і вітчизняних вчених, серед яких А. Биченко, В. Бортніков, Д. Горелов, Г. Йовчу, М. Кармазіна, О. Ключев, М. Лациба, Н. Ротар, М. Шелія, А. Шимчук, Ю. Якименко та ін.

Події останніх років змушують до спеціального аналізу якості, динаміки та форм громадсько-політичної активності в Україні, що і визначається нами в якості мети даної наукової статті.

Аналізуючи динаміку соціально-політичної активності в Україні, українські дослідники в 2007 р. визначили її циклічний характер, пов'язаний із перебігом президентських електоральних циклів [16, с. 205; 3, с. 335].

Так, перший цикл масової протестної активності пов'язують з кінцем 1980-х років, коли по всій країні відбулася хвиля протестних рухів, мітингів, спричинених перебудовою, кризою легітимності існуючих інститутів влади, яка почала спадати у 1990-х роках. Другий цикл протестної активності з 1991 по 1993 рр., коли на фоні економічної кризи та краху реформ у суспільстві відбулася політизація невдоволення [16, с. 210]. «Саме тоді, – зазначає Г. Йовчу, – був порушений діалог влади та страйкуючих, відбулося гальмування інституціоналізації протестної моделі політичної участі в суспільстві, яке перестало ідентифікувати страйки та демонстрації як механізми впливу на владу [6, с. 78]. Згодом «масовий політичний протест» перейшов у латентну стадію, про що свідчить зменшення кількості протестуючих у період 1993-1996 рр.

На початку 2000-х років в Україні зберігалася тенденція розриву між протестним потенціалом та протестною активністю громадян. За даними Центра Разумкова (2002 р.), всупереч існуванню високого рівня підтримки протестних рухів, у них брали участь лише 6,4 %, порівняно з 32,6 %, які задекларували ймовірність своєї участі в акціях протесту. При цьому лише 10,5 % готові були брати участь у неконвенційних акціях протесту. Водночас, експерти Центру О. Разумкова звертали увагу на те, що «дистанція між готовністю до участі «на словах» і практичною участю значна. Тому, навіть якби виникли підстави для масових акцій протесту, то у них взяла б участь далеко не всі ті, хто висловив готовність до таких дій» [24].

Так, на фоні існування значного протестного потенціалу в суспільстві, на початку 2000-х років почала розвиватися тенденція використання політичними партіями протестних акцій як інструменту боротьби за владу. Протестна активність громадян набула мобілізаційного характеру. У 2000-х роках мобілізація громадян до протестних дій стали невід'ємними елементами політичної практики в Україні. Із зростанням конкуренції між владними групами все частіше почали проводитися протестні акції [9, с. 17]. Свідченням цього стала хвиля протестів, пов'язаних з президентським електоральним циклом 2004 р.: акції «Україна без Кучми», «Повстань Україно», акції протесту, відомі як «Помаранчева революція». При цьому, соціологічне дослідження УЦЕПД в 2001 р. вказувало на низьку протестну активність громадян: 85 % працівників запевняли про неготовність брати участь у недозволених формах протестування; 56 % – запевняли у відмові брати участь у дозволених акціях протесту, а 54 % громадян не були готові навіть підписати петицію [13]. Кульмінаційний етап президентського електорального циклу 1999-2004 рр. засвідчив, що високий протестний потенціал населення може бути використано суб'єктами політичного процесу у боротьбі за владу – як опозицією, так і правлячими партіями. Отже, третій цикл протестної активності відбувся в 2004 році.

Під час нового – четвертого – президентського електорального циклу 2010 р. дослідники звернули увагу на спад готовності громадян до участі у протестних акціях «як реакцію на нездійснені надії та підвищений рівень очікувань від нової влади» [3, с. 331]. Дані Центру О. Разумкова зафіксували у 2008 – 2009 рр., що лише 10,4 % респондентів впевнені, що братимуть участь у мітингах, 28,1 % – готові до такої участі. У несанкціонованих мітингах та демонстраціях були готові брати участь 4,3 % та не виключали таку можливість 15, % [5]. Експерти не очікували перетворення протестного потенціалу на активні дії громадян за умов відсутності мобілізаційних факторів [2]. Це обумовило визнання дослідниками того, що в Україні переважає «пасивно-демократичний тип політичної культури» [3, с. 318].

За даними досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру досліджень ім. О. Разумкова у 2009 р. 72,4 % громадян України вважали, що вони не здатні впливати на процес прийняття політичних рішень та на дії владних інститутів [20]. Це стало результатом відсутності взаємодії влади та громадян, відсунення громадян від процесу прийняття рішень, що демонстрував рівень застосування референдумів, «процес організації обговорювання» змін до Конституції у 2000 р., 2004 р., 2010 р., 2014 р. під час якого відбувалася боротьба з політичними опонентами без надання громадянам жодних важелів впливу на процес

прийняття остаточних рішень. І це в ті часи, коли в країнах Європи, навіть для прийняття Конституції (Ісландія, 2012 р.) використали інститут Краудсорсінгу.

Втім, згідно з даними Центру Разумкова громадянська активність українців з 2008 р. до 2013 р. зростала: 26,4 % українців у 2013 р. відповіли, що якщо їхня діяльність принесе користь суспільству, то вони будуть діяти. Цей же показник у 2008 р. становив 14,8 %. Між тим в травні 2013 р. самовизначення громадян щодо їх залучення до активної діяльності показало, що вважають себе «залученими» менша кількість громадян ніж у 2008 р. «Так» – відповіли у 2008 р. – 11,6 % опитаних, а в 2013 р. – 8 % ; тоді як «ні» відповіли в 2008 р. – 76,2 %, а в 2013 р. – 85,2 % [17].

Наприкінці 2013 початку 2014 р. рівень протестної активності в столиці України було визнано «революційним». Події листопада лютого 2014 р. активізували навіть пасивних українців, активність яких вилилася у неконвенційні форми (захоплення державних установ, озброєне повстання, автомобільні пікетування, ін.). Чинником протесту стала зовнішньополітична непослідовність влади. Втім, деякі експерти вважають, що каталізатором протестів стало не знищення «євромрії», а побиття студентів 30 листопада. Дії экс-влади у листопаді та після прийняття «законів 16 січня» радикалізували майданні протести проти «режиму недотиранії В. Януковича», яка «не лякала» суспільство, а «тільки дратувала» [22]. Соціологічні дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведені після тих подій свідчать, що 54 % українців вважають відповідальним за ескалацію конфлікту в Україні экс-Президента. У той же час 39 % покладають відповідальність на экс-опозицію, 15 % на ЄС та США і 35 % – на РФ [18, с. 31].

Рушійною силою протестів у листопаді 2013 р. стала свідомо молодь. І якщо їхні батьки більшою мірою прагнули стабільності, то вони виступили за зміни. «Ті, хто був на майдані дев'ять років тому – у 2004 р., отримали вишкіл, – зазначив С. Рахманін. – Вони відчували, що обмануті, а їх перемога вкрадена, тому визріла необхідність відбити її. Ці люди більше не орієнтуються на лідера й вони здатні брати відповідальність на себе» [22]. Протести 2013-2014 р. виявили протилежні напрями: ліберальний (євроінтеграційний) та ультра-націоналістичний (антиінтеграційний), незважаючи на їх ситуативну єдність через спротив режиму Януковича. Західні експерти, звужуючи соціальні протести до політичних, акцентують на Євроінтеграції України як шляху реалізації незалежності та доланні кризи. Наприклад, професор університету в Торонто – Т. Кузьо – зазначає: «Євромайдан є наслідком

придушення демократизації, української національної ідентичності та Європейської інтеграції» [22]. В той же час українські політики вважають, що євроінтеграція, будучи метою ліберальної ідеології не є прийнятною. Так, член партії «Свобода» І. Фаріон зазначає: «Ми, нова генерація, маємо три фронти: два внутрішні і один зовнішній. Перший внутрішній – гнилий лібералізм...» [21]. Очевидно, що для націонал-патріотичних сил не може бути прийнятним передання частини національного суверенітету наднаціональним утворенням.

При цьому, за даними Центру Разумкова (2014 р.) Угоду про асоціацію з ЄС підтримують майже 52 % населення ((на Заході 82 %), в Центрі (68 %), на Сході й Півдні країни (47,2 % та 45,6 %)), вважають її непотрібною 27,8 %, втім більше 40 % населення ще не визначилися щодо «європейського вибору», що і залишається приводом для громадських протистоянь, які підбурюються ще й визнаною 67,1 % респондентами кризою [18, с. 35].

Ідейно-політичні непорозуміння у владі залишаються підґрунтям розгортання наступних конфліктів в умовах невирішеності соціально-політичної кризи – відсутності загальноприйнятої програми виходу з економічної кризи. Накладання конфліктів різних рівнів (економічний, соціальний, ідеологічний, політичний, зовнішньополітичний, геополітичний) обумовлює зростання та диверсифікацію форм та суб'єктів протестної участі.

Втім, як свідчать дані всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України 15-21 березня 2014 р., лише чверть громадян України вважають, що події в Україні отримали розвиток у правильному напрямі, тоді як трохи менше половини опитаних переконані, що у неправильному [18, с. 31]. У березні 2013 р. ці показники, за даними Центру О. Разумкова, становили – 18,1 % та 62,9 % відповідно [17]. Можна припустити, що події Майдану-2014 вплинули на більш позитивне, порівняно з минулим роком, сприйняття перебігу подій. Проте очікування з приводу стабілізації ситуації є невизначеними. «Ситуація у нашій країні, – вказує О. Сушій, – ніколи не була стабільною. Тому чисельність переконаних у тому, що події розвиваються у неправильному напрямку значно перевищувала кількість тих, хто дотримувався протилежної думки. Проте двічі – у 2005 р. та у 2010 р. – їх співвідношення діаметрально змінювало свою конфігурацію. Подальше загострення суспільно-політичної кризи в Україні та нереалізація очікувань громадян знов погіршували сприйняття ситуації в країні в цілому» [14].

Накопичений в українському суспільстві протестний потенціал залишається значним. Третина респондентів заявляють про готовність

особисто брати участь у масових акціях, якщо такі триватимуть, або розпочнуться знову. Найбільше налаштовані брати участь в масових акціях жителі Заходу та Центру. Менший, але високий, ступінь готовності спостерігається на Сході та Півдні. Порівняно з груднем 2013 р. частина тих, хто готовий брати участь у масових акціях протесту у 2014 р., зросла на 5,7 %, натомість тих, хто не буде, – зменшилася на 11,1 % [14]. Наведені дані свідчать, що у кризові періоди відбувається сплеск протестних настроїв, які корелюють з показниками недовіри до органів влади та показниками неконвенційних форм політичної активності. Неконвенційні форми постають як форми заміщення недовіри, віджиліх конвенційних форм.

Конвенційні форми соціально-політичної активності в Україні здійснюються завдяки законодавчому закріпленню права громадян на постійну активність в межах діяльності громадських об'єднань, професійних та творчих спілок, політичних партій та ситуативну активність в процесах здійснення форм прямого народовладдя.

Сучасний перелік громадських формувань України (станом на 25 червня 2014 р.) містить наступні елементи: політичні партії (208), постійно діючі третейські суди – 69 (наприклад: Постійно діючий Третейський суд при Всеукраїнській організації «Розвиток людини»); творчі спілки (22, як то «Спілка журналістів України»); торгово-промислові палати (1); організації працедавців та їх об'єднань (30); реєстр профспілок (177) [12]. Окремо, сайт Державної реєстраційної служби розміщує Реєстр громадських об'єднань.

З метою реалізації права громадян на об'єднання в Україні було прийнято Закон «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р., що набув чинності з 1 січня 2013 р. У чинному законі, за оцінками експертів ОБСЄ зняті обмеження щодо діяльності акторів громадянського суспільства: знято обмеження на отримання прибутку; на права іноземців або осіб без громадянства утворювати громадські об'єднання. Також право утворювати громадські об'єднання надано юридичним особам приватного права. Однією з новел став підхід до діяльності Громадських об'єднань без обмежень за територіальною ознакою, що дасть можливість здійснювати діяльність на всій території України без перереєстрації [22]. Експерт ОБСЄ В. Ковальські зазначає, що такі зміни спрямовані на подолання ситуації, коли «замість громадянського суспільства склалася мережа номенклатурних об'єднань як похідне від номенклатурної економіки явище» [22]. І як наслідок, «якщо за перші 3 місяці 2012 р. було зареєстровано 250 громадських організацій, то за перший квартал 2013 р. було зареєстровано вже 450 об'єднань. Якщо минулого року управління юстиції відмовляли в реєстрації громад-

ської організації у приблизно 50 % випадків, то тепер цей показник не перевищує 10 %. Право на «свободу об'єднання», встановлене новим Законом гарантує нову якість свободи об'єднання», – зазначає М. Лациба [10].

За даними Державної статистичної служби з 1995 р. кількість легалізованих об'єднань громадян зросла майже у 80 разів. Якщо в 1995 р. налічувалося 840 об'єднань, то на початок 2014 р. їх налічувалося вже 67155 (у тому числі і статусом юридичної особи 55989 та 409 із Всеукраїнським статусом) та 599 громадських спілок [1, с. 86-87; 19, с. 18; 12]. З усього спектру громадських організацій за період від 1995 р. до 2014 р. особливий розвиток зазнали громадські рухи (їх кількість зросла в 157 разів (з 2 у 1995 р. до 315 у 2014 р.) [1, с. 86-87; 19, с. 18; 12]. При цьому у 2012 р. кількість громадських рухів становила 24, тобто лише за один повний рік кількість рухів зросла на 291 одиницю. Кількість молодіжних організацій на початок 2014 р. становила 5450, тобто їх кількість з 1995 р. по 2012 р. зросла у 9,3 рази : з 24 до 224 у 2012 р., і лише за 2013 р. зросла у 24 рази), об'єднання професійної спрямованості (їх кількість зросла майже у 8 разів (досягши 6726 організацій), оздоровчі та культурно-спортивні (їх кількість досягла 11900 у 2014 р.), жіночі (їх кількість у 2014 р. зросла з 1995 р. у 115 разів, досягши 1381, хоча у 2012 р. їх налічувалося лише 55), а також освітні, культурно-виховні об'єднання (їх кількість зросла у 58 разів з 1995 р., досягши у 2014 р. 4049, хоча у 2012 р. їх налічувалося лише 235) [1, с. 86-87; 4; 8; 12; 19, с. 18,]. При цьому, перелік політичних партій, які не залучуються до громадських об'єднань, що регулюються законом «Про громадські об'єднання» за даними Держслужби статистики на початок 2014 р. налічує 199 найменувань. Крім того, упродовж 2013 р. було зареєстровано 692 благодійні організації і їх кількість на кінець року становила 10482 одиниці, у т.ч. 86 % – благодійні фонди, 9 % – благодійні установи та 5 % – благодійні товариства [8; 12].

Втім, як зазначає українська дослідниця М. Кармазіна «сьогодні громадські організації є інститутом, що не викликає, на жаль, довіри: за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в березні 2013 р., тільки 4,5 % українців повністю довіряють громадським організаціям. Кількість тих, хто абсолютно не довіряє, – майже в чотири рази більше і складає 17,8» [7]. Рівень недовіри М. Кармазіна пояснює псевдо «громадськістю» громадських організацій, які або не існують за місцем реєстрації, але створені під одну особу, або очолювані померлими засновниками, або мають однакову назву та невідому діяльність, або очолювані однією людиною (наприклад, Л.Кучма очолює шість громадських організацій [7]. Такий стан

обумовлений або намаганням отримати Піар-користь (боротьбою за населення та території) або фінансовими інтересами.

Громадські організації в Україні також називають «кон'юнктурними» через їх тенденцію трансформуватися в політичні партії, що підриває довіру до них у громадян. Що ж стосується України, то дослідники визначають, що кожне третє громадянське об'єднання ставить за мету виступати із законодавчими ініціативами або брати участь через своїх представників у діяльності органів місцевого самоврядування. Ще більша увага приділяється взаємодії з виконавчою владою. І це не випадково, бо більшість існуючих сьогодні в Україні об'єднань створювалася державною адміністрацією, зацікавленою в наявності структур, які грали б роль «мосту» між владою і масою соціально – професійних груп в умовах децентралізації. Особливу роль тут грають напівофіційні асоціації в сфері економіки і бізнесу, наприклад, Українська Спілка Промисловців і Підприємців. На відміну від них, ряд професійних об'єднань, особливо в області культури і спорту, відмежовані від держави. Те саме стосується молодіжних, наукових, жіночих об'єднань.

За даними Міністерства юстиції на 1 вересня 2010 р. були зареєстровані 138 всеукраїнських профспілок та 16 всеукраїнських об'єднань профспілок. З них до складу Федерації профспілок входило 44 профспілки (8 млн. осіб). Решта профспілок, що не входять до складу ФПУ, налічували близько 3,5 млн. осіб. Дані Держслужби Статистики на березень 2014 р. вказують на існування 5746 профспілок та 1133 об'єднань профспілок в Україні (з них 177 мають Всеукраїнський статус). При цьому на кінець 2013 р. зареєстровано 75627 організаційних ланок профспілок [8].

На фіктивну природу професійних утворень та їх нездатність бути опозиції до держави та фінансових корпорацій і відстоювати інтереси громадян вказують дослідження та недовіра громадян. Щорічне зростання кількості профспілок, дрібнення діючих свідчить про відцентрові тенденції їх розвитку. Більшість новостворених організацій штучні, нечисельні, «віртуальні» – це профспілки «вузьких» категорій працівників та так звані «жовті» профспілки, що створюються під політичні проекти для імітації підтримки «знизу» [15]. Тому аналіз статистики членських організацій ФПУ свідчить про сталу тенденцію до зниження членства : загальна чисельність громадян, що входять до складу ФПУ, за роки незалежності зменшилася на 62 % – з 25 млн. у 1992 р. до 8,6 млн. у 2009 р.

Про псевдогромадський статус більшості громадських організацій свідчить і дослідження, проведене соціологічною службою Центру

Разумкова у травні 2013 р. Воно показало, що приймати участь у громадських організаціях громадяни спрямовані лише «якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї» (37,4 %) і «якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут моїх близьких і така діяльність буде сприяти ліквідації цієї загрози» (33,2 %). Майже 17 % відповіли, що такою діяльністю будуть займатися лише за умов, отримання за це грошей [17].

Поки що дослідники прогнозують і наступні Майдани через високу вірогідність посилення напруги в суспільстві. У той же час необхідно врахувати чинник маніпуляції, коли певні сегменти суспільної думки артикулюються та робляться «найвагомішими» у критичні моменти розвитку держави, як то: мова, історична пам'ять, зовнішньополітичні орієнтації.

Між тим, попри високу загальну активність протестних настроїв, оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси, які відбуваються навколо, лишається невисокою. Тою чи іншою мірою погодились з тим, що справляють такий вплив – 13,7 %, не погодились – 67,2 %. У жовтні 2012 р. здатних «справляти вплив» було 10,8 %, не здатних – 78,6 % [18, с. 29]. Водночас, понад 60 % опитаних погодились з тим, що доля країни залежить від кожного з нас [18, с. 29]. Одночасно відзначаються надзвичайно великі патерналістські очікування переважної більшості громадян України, які займають позицію спостерігачів, здійснюючи так званий «діванний» протест, проявляючи його лише в соціальних інформаційних мережах, побоюючись відкритих виступів та демонстрацій власної позиції через акції залучування як з боку опозиційних сил, так і з боку силових структур. Як зазначає редактор громадсько-політичного видання «Правий поступ» О. Машлай: «Ми-українці – в 1991 р. знищили СРСР, але не знищили свою рабську свідомість. Совок і досі в кожному з нас. Ми звикли, що хтось прийде й щось за нас зробить» [11, с. 3]. Можна спрогнозувати, що варіанти розвитку форм політичної активності, її динаміка будуть цілком визначати стан свідомості громадян України і надалі.

Бібліографічний список:

1. Абетка української політики. Довідник / [Кер. авт. колективу М. Томенко]. – К. : Смолоскип, 1998. – 230 с.
2. Биченко А. Протестні настрої, викликані кризою, частково вгамувалися завдяки виборам [Електронний ресурс] / Андрій Биченко. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1917
3. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії; [Монографія] / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

4. Горелов Д. Діяльність неурядових організацій (далі – НУО) у контексті національної безпеки України [Електронний ресурс] / Д. Горелов // Аналітична записка Відділ стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/june2009/13.htm>
5. Дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів? (динаміка, 2008-2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=435
6. Іовчу Г. М. Теоретичні підходи щодо аналізу феномену «політична участь громадян» [Електронний ресурс] / Г. М. Іовчу // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. – 2009. – № 2 (Том 14). – С. 77-83.
7. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? / М. Кармазіна // Дзеркало тижня – 15 листопада – 2013 – С. 2.
8. Кількість зареєстрованих громадських об'єднань, професійних спілок, політичних партій та благодійних організацій у 2013 році; [Електронний ресурс] / Експрес-випуск. Державна Служба статистики України від 06.03.2014 р. // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / Олександр Ключев // Віче. – 2009. – №8. – С. 17-20.
10. Лациба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс]. / М. В. Лациба, А. О. Шимчук. – К. : Укр. незалежн. центр політ. дослідж., 2013 – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>
11. Машлай О. Сторінка редактора / О.Машлай // Громадсько-політичне видання «Правий поступ» – № 16 (серпень) – 2010. – С. 3.
12. Офіційний сайт Державної Реєстраційної служби України Міністерства юстиції. Реєстр громадських об'єднань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rgo.informjust.ua/>
13. Проблеми та перспективи профспілкового руху в Україні. Центр дослідження С. Разумкова [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона – 2008 – № 1. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD20_ukr.pdf
14. Протестний потенціал в Україні залишається значним – соціологи : інтерв'ю із завідувачкою лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної і політичної психології НАПН України, кандидатом філософських наук, доцентом Оленою Суший [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pic.com.ua/protestnyj-potentsial-v-ukrajinskomu-suspilstvi-zalyshajetsya-znachnym-sotsiolohy.html#sthash.hEtLDWiK.dpuf>
15. Профспілковий рух: проблеми і тенденції. Стаття від 17.03.2011 ; [Електронний ресурс] // Спецвипуск газети «Профспілкові вісті» до

- VI З'їзду ФПУ – Режим доступу: http://psv.org.ua/arts/Do_VI_zizdu/view-223.html
16. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472с.
 17. Соціологічне дослідження «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? (динаміка, 2008-2013)» [Електронний ресурс] / Центр Разумкова – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369
 18. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича / Інформаційний бюлетень – Березень – 2014 / [За ред. М. М. Слосаревського ; упоряд. Л. П. Черниш]. – К., 2014. – 56 с.
 19. Україна в цифрах 2011 р. Статистичний збірник [За ред. О.Г. Осауленка, Відповідальний за випуск – О.Е. Остапчук] – К. : Державний комітет статистики, 2012 – 250 с.
 20. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова Думка громадян України про підсумки 2008 року, владу, політиків, ситуацію в країні. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=101
 21. Шелія М. Феномен високої протестної активності в пострадянській Україні [Електронний ресурс] / Марія Шелія –Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?fenomen_visokoyi_protestnoyi_aktivnosti_u_postradyanskiy_ukrayini&objectId=1304964
 22. Юридичні особливості регулювання відносин у сфері формування громадянського суспільства : Звіт В. Ковальські в рамках проекту «Подальше зміцнення потенціалу органів державної влади та організації громадянського суспільства України в рамках реалізації Закону України «Про громадські об'єднання» – Вересень 2013. – К., 2013. – 6 с.
 23. Яким чином протягом минулого року змінилася спроможність громадян впливати на дії влади? (динаміка, 2006-2008). Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=187

В статтє представлен анализ качества, динамики и основных форм общественно-политической активности в Украине за время независимости. Показаны изменения в формах общественно-политической активности в начале XXI века. Рассмотрены количественные показатели развития общественно-политических и профсоюзных организаций, проанализированы причины усиления использования неконвенциональных форм политической активности и особенности протестных настроений в Украине.

The article presents analysis of the quality, dynamics and basic forms of social and political activity in Ukraine since independence. Presents sensitivities of in the forms of social and political activity in the early twenty-first century. We consider quantitative indicators of social, political and trade union organizations, analyzed the reasons for strengthening the use of unconventional forms of political activity and features of dissent in Ukraine.